

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო, ქართველ მაჰმადიანთა

და

აჭარის ტანის

ისტორიის კონსპექტი

1452 – 1926 წლებში

აღწერილი და გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისაგან

1927
ტფილისი

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო და ქართველ მაჰმადიანთა

ისტორიის კონსპექტი

1452 – 1926 წლებში

აღწერილი და გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისაგან

1927
ტფილისი

ოსმალეთის ყოფილ საქართველოს და ქართველ მაჰმადიანთა
ისტორიის კონსპექტი.

1452 წელს ოსმალეთის სახელმწიფომ სასტიკათ დაამხეს ბიზანტიის სახელმწიფო. ამის შემდეგ ოსმალნი საქართველოსკენ წამოვიდნენ; პირველად ისინი ლაზისტანში შევიდნენ, მაგრამ ლაზებმა სასტიკათ დაამარცხეს და საზღვრებიდან გააძევეს.

1453 წელს ოსმალნი ლაზისტანში ჩუმათ შემოიპარნენ. მათ იმედი ჰქონდათ, რომ ლაზებს ჩუმათ, მოტყუებით, დალოლიებით და ქრთამების მიცემით აიყოლიებდნენ, მაგრამ მოტყუვდნენ. ლაზები მხნეთ დაუხვდნენ და ოსმალნი სასტიკათ დაამარცხეს და გააძევეს ძლეულნი.

1461 წ. სამცხე-საათაბაგოს ყვარყვარე ათაბეგს ოსმალნი შემოესივნენ, ართვინამდის დაიპყრეს, მაგრამ ბოლოს ვერ გაიმარჯვეს, დამარცხებული იქნენ და გაძევებულნი.

1462 წ. ყვარყვარე ათაბაგი ამხედრდა გურიელის დახმარებით და ოსმალნი დაამარცხეს და გააძევეს.

1463 წ. ყვარყვარე ათაბაგს ოსმალთ პირობა მისცეს, რომ ჩვენ აღარ შემოვალთ სამცხე-საათაბაგოში.

1465 წ. ყვარყვარე ათაბაგს და იმერეთის მეფე გიორგის შუა უგუნური უსიამოვნობა ჩამოვარდა. ყვარყვარე ათაბაგმა მეფე გიორგი დაიჭირა და გააძევა უვნებლად.

1466 წ. მოკვდა ყვარყვარე ათაბაგი, სამცხე დაიჭირა იმერეთის მეფე გიორგიმ და აჭარაში გამეფდა.

1472 წ. უზუნ ჰასან, სპარსეთის ყეინი, შევიდა ბიზანტიაში. გზათ მიმავალმა სამცხე-საათაბაგოც აიკლო, ბოლოს, სძლიეს ქართველებმა ჰასანი და დიდი დამარცხებით გააძევეს იგი სამცხიდან.

1474 წ. სამცხე-საათაბაგოში არზრუმიდან შემოვიდა ჭირი. ეს ჭირი ისე გავრცელდა, რომ ამისაგან მოკვდა ბაადურ ათაბაგი.

1475 წ. ოსმალებმა ისარგებლეს ჭირის გაჩენით და სამცხეში შემოიპარნენ, მაგრამ ვერა გააწყეს-რა, ქართველებმა ისე სძლიეს,

-4-

რომ ოსმალოების ერთი კაციც კი არსად არ დარჩა მთელს სამცხე-საათაბაგოში.

1481 წ. იმერეთ მეფე კოსტანტინე ვერ მოიქცა კარგათ. დიდი ჭორების წყალობით ბრძოლა მოუხდა მანუჩარ ათაბაგთან. საათაბაგო დაამხეს.

1483 წ. ჩვენდა სამარცხვინოთ, იმერეთის მეფე კოსტანტინე და ყვარყვარე ათაბაგი შეიბნენ. ათაბაგმა გაიმარჯვა და მეფე, შერცხვენილი გააძია. ამ გამარჯვებით ათაბეგს დიდი დახმარება მისცა კახაბერ გურიელმა.

1484 წ. იაყუბ ყაენი შევიდა სამცხეს, რომელმაც აწყვერი და-

იჭირა; აქედამ ის ახალციხეში წავიდა და სხალციხე დაიჭირა; ხალ-
ხი დაატყვევა, ზოგიც დახოცა, მერე ქართლს შეესია, ყვენი ბარათა-
შვილებმა დაიჭირეს; ქართველ ათაბაგს აჭარლები და შავშელნიც
ეხმარებოდნენ.

1488 წ. მოკვდა მანუჩარ ათაბაგი. დაჯდა ყვარყვარე, ძე აღ-
ბულასი. ამ დროს გამაგრებულ იქმნა ართვინი, ბორჩხის გზა ამო-
ქოლილი. ბათუმი, კახაბერი, ქობულეთი, აჭარა, ლიგანის ხევი და
სხვა მრავალი ადგილები გამაგრებულ იქმნა. ამის შემდეგ ქართვე-
ლებმა ბრძოლა გაუმართეს ოსმალოებს; ომში სძლიეს ოსმალნი და
დამარცხებულნი გააძევეს.

1494 წ. ათაბაგმა ყვარყვარემ რაღაც მტრობა დასწამა ქართ-
ლის ხალხს, თრიალეთის გზით გადმოვიდნენ ქართლში, მაგრამ ვე-
რაფერი გააწყეს. ქართველები გმირულათ დაუხვდნენ და ოსმალნი
დაამარცხეს და დასირცხვილებულნი გააძივეს. ამის შემდეგ ათაბაგი
და ქართველნი ჭკუაზედ მოვიდნენ.

1496 წ. გამოჩნდა შაჰ-ისმაილი; იგი შევიდა სამცხეში, მაგრამ
სამცხელებმა სძლიეს. ამ ბრძოლაში დიდათ გაითქვეს სახელი მაჭა-
ხელელთა. შაჰი სძლიეს და დამარცხებულნი გააძიეს. ამის შემდეგ
მან ადრაბდაგანი (ადერბეიჯანი) დაიპყრო.

1500 წ. ბათუმთან მოხდა ოსმალთა დიდი ბრძოლა, მაგრამ
მათ მანც ვერ დაიჭირეს ბათუმი. ამ ომის მეთაურობას სწევდა ქაი-
ხოსრო ათაბაგი. ამ ომში მძლავრად იბრძოდნენ ქართველები, აჭარ-
ლები, ლიგნის ხეველნი, მარადელები, რომელთაც დიდი ვაჟკაცობა
გამოიჩინეს. ოსმალნი დაამარცხეს და გააძევეს. ამ ბრძოლაში მოკ-
ლეს ქაიხოსრო ათაბაგიც.

1502 წ. გაათაბაგდა ძე ქაიხოსროსი, მზედ ჭაბუკი; ამის დროს
ოსმალნი ძლიერ დაირაზმნენ და მათ მრავლად და ხშირად იწყეს

-5-

გადმოსვლა ართვინის მხრით. ამავე დროს ოსმალთ იხმარეს ოსტა-
ტობა და სამცხე-სათაბაგოს თავად აზნაურობას შესყიდვა დაუწყეს.

1504 წ. ოსმალნი ევროპიელის იარაღით შემოვიდნენ კლარ-
ჯეთში (ართვინთან). იქიდან წამოვიდნენ ბათუმზედ; მათ შეუერთდა
ათაბაგი მზედ ჭაბუკ დიდი, ოსმალთ სამცხე-სათაბაგო დაიმორჩი-
ლეს, ბათუმში გამაგრდნენ, იქიდან გურიაზედ და იმერეთზე წამო-
ვიდნენ, იმერეთს შეესივნენ, გელათი დასწვეს, ბაგრატის ტაძარიც
გამარცვეს.

ამ ომის დროს მზედ ჭაბუკი ოსმალთ გადუდგა, იმერეთს შე-
უერთდა და ოსმალებს შეეზნენ, ოსმალნი სასტიკათ დაამარცხეს
და იმერეთიდან განდევნეს, გურიაში ჩარეკეს, იქ გურულებიც მაგ-
რა დაუხვდნენ და გურიიდანაც ოსმალნი დიდის დამარცხებით გა-
რეკეს, გურიიდან გარეკილი ჩაქვამდის მიიყვანეს. ჩაქველთაც დიდი
გმირობა გამოიჩინეს: ოსმალნი სძლიეს, ისეთი შავი დღე დააყენეს

ოსმალოებს, რომ იმათ ბათუმში ველარ გაბედეს შესევა და დიდის დამარცხებით იქნენ გაძევებულნი. ამ ბრძოლაში დიდათ ისახელეს თავი ჩაქველ გორგაძეებმა, ბოლქვაძეებმა, ცეცხლაძეებმა და სხვებმა.

1506 წ. ათაბაგ მზედ ჭაბუკი დროებით კოსტანტინეპოლში გადასახლდა საცხოვრებლად. იქ ამან გერმანელი მისიონერები გაიცივნო, მათგან ლიუტერის სწავლაც მიიღო; მან ისურვა, რომ მთელ სამცხის ხალხსაც ლიუტერის სწავლა მიეღო, ამიტომ ჭკვიანმა მზედ ჭაბუკმა საათაბაგოში ლიუტერის სჯულის მისიონერებიც შემოიყვანა. მისიონერები ბათუმში დამკვიდრდნენ. ქობულეთში სამოცი კომლი დაუკავშირეს ლიუტერის სჯულს, ბათუმში კი ორმოცი კომლი. ბათუმიდან ისინი ახალციხეში გადავიდნენ ლიუტერის სჯულის საქადაგებლათ. იქ ყველაზედ უწინ თურმე ჯაყელების გვარის წევრთა ექვსი კომლი შეუერთდა ლუტერის სჯულს. ახალციხეს ეკლესიაც ააშენეს. ამათ მოძღვრების გავრცელებას ის გარემოება კი უშლიდა ხელს, რომ მათმა პასტორებმა ქართული ენა არ იცოდნენ. ამიტომ მათი საქმე კარგათ ვერ წავიდა და ისინი უკანვე დაბრუნდნენ. ამის შემდეგ ლიუტერის სჯულის ქართველები კათოლიკებს შეუერთდნენ, რადგანაც მაშინ საქართველოში და ნამეტურ სამცხეში კათოლიკობა ბრწყინავდა. ნახეთ ამაზედ ჩემი წიგნი „ლიუტერის სჯულის ქართველები“, გამოცემა 1915 წ.

1509 ოსმალნი კვლავ შემოიპარნენ ლაზისტანში, მაგრამ ვერა გააწყეს რა. ლაზებმა დაამარცხეს და ოსმალნი სულ განსდევნეს. ამ დროს ათაბაგი აჭარაში იყო, ბათუმში ჩავიდა და ბათუმი

-6-

ახალი ჯარით გაამაგრა და ბათუმის სიმაგრე მითა ჰყო უზრუნველყოფილი. ბათუმის გამაგრებაში დიდათ ხელს უწყობთნენ თურმე მარადიდელი მენავეები.

1513 წ. ოსმალნი სამცხე-საათაბაგოს ზოგს ადგილებში შემოიპარნენ. მაშინ ქართველებს და ოსმალებს შორის მოხდა დიდი ბრძოლა. ფორჩხის გზით ლაზები გადმოვიდნენ სამცხეში. ქართველები ოსმალთ შეებნენ და ძლეული ოსმალნი განდევნეს. კახაბერში ისე გაწყვიტეს ოსმალნი, რომ მათგან თურმე აღარავინ დარჩენილა. ამ ომის დროს ლაზებმა და ქართველებმა ოსმალეთს დიდი ზარალი მიყენეს და ისე განდევნეს იგინი.

1515 წ. ოსმალნი კვლავ შემოვიდნენ ბათუმში. იქ მათ დახვდა მზედ ჭაბუკ დიდი. იმ დროს ამას დიდი ჯარი ჰყვანდა. ამ ჯარში თურმე მრავლად ერივნენ მაჭახლელები, აჭარელები, შავშელები, ლიგნის ხევლები, ჩაქველები და ქობულეთელები მრავლად. ამათში გურულებიც ბევრნი ერივნენ თურმე. მაჭახლელების ბრძოლამ ათაბეგი გააკვირეს, ამიტომ მაჭახლელები ბრძოლის შემდეგ მზედ ჭაბუკმა ბატონყმობისაგან გაანთავისუფლა და მთელ მაჭახლის ადგილებიც მათ აჩუქა საკუთრებათ (ოზ. მაზ. არქივის ცნობით). ამ ბრძოლაში

დაიჭრა ათაბეგიც.

1516 წ. ათაბაგი მზედ ჭაბუკ დიდი მიიცვალა. გაათაბაგდა მისი ძე ყვარყვარე. ესეც მამის მსგავსი კაცი იყო. ყვარყვარემ ზღვის პირებს დაუწყო გამაგრება და ბათუმში დიდძალი ჯარი ჩააყენა. ჯარში უმეტესათ ერივნენ აჭარელნი, მაჭახელნი, ლიგანის ხეველნი, მურღულელნი, იმერ ხეველნი და სხვანი. ამ ჯარის საქმე ყვარყვარე ათაბეგმა ძრიელ გამაგრება, მათ მისცა დიდი ძალი საომარი იარაღი და სხვაც ბევრი რამ. ჯარი თურმე იყო ათი ათასი კაცი. მარადიდს 120 მეომარი ჰყვანდა, მურღულიდამ 160 კაცი, გამოჩენილი გმირები. ესენი ოსმალთა ჯარს მუდამ თავზარსა სცემდენ.

1517 წ. (ოზ. მაზ. არხ. ცნ.) კახაბერში შემოიპარნენ ოსმალნი. მათ იქ დახვდათ ათაბაგი ყვარყვარე. იქვე იყო მაშინ კახაბერ გურიელი გურულებით. ოსმალეებთან ომი მოხდა. ამ ომში მთავარ სარდლათ კახაბერ გურიელი იყო, ხნიერი კაცი. კახაბერის მხნეობით გაიმარჯვეს ქართველებმა. ამ ომში ყველაზედ დიდათ თავი ასახელეს გურულეებმა, მურღულელებმა, აჭარლებმა და სხვებმაც. ბათუმიდამ ოსმალნი დიდის დამარცხებით და ზარალით გააძიეს.

1518 წ. ყვარყვარე ათაბაგმა მურღულელები მთლად გაანთავისუფლეს ბატონყმობიდან და მით მურღულში თავად-აზნაურობა

-7-

მოიშალა. მურღულის ადგილები მთლად ხალხის საკუთრება გახდა. ამ წესებმა იქ გასტანა 1528 წლიდამ 1878 წლამდის. როცა მურღულის ხალხმა ისლამი მიიღო, მაშინ ისინი ისლამს ამ წესებით დახვდნენ და ჩაბარდნენ.

1519 წ. (ოზ. მაზ. არ. ცნ.), ბათუმის გვერდით ქართველ ჯარს, რომლებშიაც იყვნენ გურულეები, ქობულეთელი, ჩაქველნი, მარადიდელი, აჭარელი, მაჭახლელები, ლიგანის ხეველნი, შავშელნი, იმერ ხეველნი, მურღულელი, ზეგნელი და სხვანიც მრავალნი რიცხვით 25 ათასი კაცი, რომელნიც იცავდნენ ბათუმის ციხე-სიმაგრეებს იქ იყო კახაბერიც, რომელიც ჯარს მეთაურობდა. ერთ დღეს, რაღაც შემთხვევით, ოსმალთა ურდოები გამოჩნდა ზღვაში, ნავებით. მაშინ კახაბერი წარსდგა ჯარის წინაშე და ასეთი სიტყვა უთხრა ჯარს: „ქართველებო! იცოდეთ, რომ ეს ადგილები და ქალაქი ბათუმიც ჩვენ წინაპარ ქართველებისა იყო და არა სხვების; ქართველნი ერთ მტკაველ მიწას არავის დაუთმობენ ადვილათ; თითო გოჯ მიწაში ჩვენი წინაპრებისგან თითო ჩაფი სისხლია ჩაღვრილი და ისეა იგი დაცული და შენახული“-ო.

მარადიდელებმა და მაჭახლელებმა შესძახეს: „კახაბერო, ბატონო! დედა შეერთოს ცოლათ, ვინც ოსმალეებს და ან სხვებს მტკაველ მიწას დაუთმობს. ჩვენც ისევე ვიქმთ და ჩვენს მიწის ერთ მტკაველი არავის დაუთმობთ. ჩვენ ფეხს არ მოვიცვლით, აქედამ არსად წავალთ და ჩვენს მტერს ოსმალეებს კი აქ არ შემოუშვებთ“-ო.

კახაბერმაც შეაქო ისინი და ადიდა მათი გმირობა. ამაზედ თქმულა: „ყველა კაცი კაციაო, კახაბერი კი სულ სხვააო“.

1520 (ოზ. მაზ.), ოსმალნი შემოვიდნენ კახაბერში. მაშინ კახაბერში იყო 1200 კომლი, აჭარელ ქართველთ ოჯახები, რომელნიც იქ იცავდენ თავიანთ ყანებს. ოსმალებმა ეს ქართველები სასტიკათ დაამარცხეს. ისეთი უბედური დღე დაუდგათ აჭარლებს, რომ იქ ამათი კატა და ძაღლიც კი უპატრონოთ დარჩნენ და ქათმებიც სულ ტურებმა დაჭამეს. ასე აოხრდა კახაბერი და დაწიოკებულ იქმნა ოსმალთაგან ეს ათას ორასი ოჯახი ქართველებისა, რომლებიც სულ მოისპნენ და დაიქსაქსნენ აქეთ-იქით.

1521 წ. ეს ამბავი შეიტყეს გურიაში. იმ დროს გურიას განაგებდა კახაბერ გურიელი (მეოთხე). ამან თავს იდვა ოსმალთა გაძევება კახაბრიდამ. შეიყარნენ გურულები, ქობულეთელები, ჩაქველნი, მივიდნენ კახაბერში და ოსმალებს შეებნენ, რომელთაც შავი დღე დააყენეს. წართმეული საქონელი ისევ უკან დაიბრუნეს და მის მე-

-8-

რე დიდის ზარალით გარეკეს დამარცხებული ოსმალნი კახაბრიდამ და ბათუმიდან.

1522 წ. (ვახუშტით) მოვიდა სამცხეში დევალი (?). ამან დაამარცხა იმერეთის მეფე დავითი, საათაბაგოც დაიპყრა. შემდეგ ქართველი ერი ამხედრდა და სასტიკი ბრძოლა გაუმართეს დევალს. ის დაამარცხეს და სამცხე-სათაბაგოც გაანთავისუფლეს ოსმალთა ტყვეობისაგან.

1525 წ. ოსმალებმა გამოგზავნეს შესანიშნავი კაცი და მათ სურდათ სამცხის ათაბაგის ფულით და ძვირფასი ნივთებით შესყიდვა მისი და მის საშვალეობით დაპყრობა სამცხე-სათაბაგოსი. ამ დროს ათაბაგი ბათუმში იყო. ოსმალებმა ვერაფერი გააწყეს და უკან გაბრუნდნენ.

1529 წ. (ვახუშტით) სულთან სულეიმანი ერევანზედ მოვიდა, სომხეთი დაარბია, იქიდან ის გადმოვიდა ქართლში. ქართველებმა გააძიეს ისინი, ქართლში ძლეული სამცხე-სათაბაგოში გადავიდა. იქ ომი მოუხდათ. აჭარლებმა დაამარცხეს და ოსმალნი განსდევნეს. აქ ომი ისეთი ძრიელი იყო, რომ აჭარლებს და ქობულეთელებს შველოდნენ მეგრელები და გურულებიც. ამ ომში მოკლეს მთავარი დადიანი, გურიელი კი დაიჭირეს, რომელიც მისმა შვილმა როსტომმა დაიხსნა.

1535 წ. იმერეთის მეფემ შურით ათაბაგს მტრობა დაუწყო. ეს მტრობა იყო შინაური ბოროტება და ტუტუცობა ისე, როგორც ამას ჩვეულები არიან ყველა მეფენი, მთავრები და ერისთავები. იმერეთის მეფის ჯავრზედ, ქაიხოსრო ათაბაგიც მტრობით შეირაზმა ქართველებზედ. იგი კოსტანტინეპოლს წავიდა საქართველოს საღალატოთ. მან შესჩვილა სულთანს, რომ მე იმერეთის მეფე მტრობს

და თქვენ თუ დახმარებას მომცემთ ჯარით, მაშინ თქვენი ერთგული ვიქნებით. ათაბეგს მისცეს ჯარი. მან ეს ჯარი შემოიყვანა იმერეთში და ქართველებს შეებრძოლნენ. ბასიანზედ ქართველებმა გაიმარჯვეს. ამ ომში ორს ფაშას თავი მოსჭრეს ქართველებმა. ათაბაგი სამცხეში გამაგრდა.

1536 წ. (ვახ.) მოვიდა სულთან სულეიმანი. კარი (ყარსი) აიღო და აღაშენა, ბასიანს დადგა აქ ამას სპარსნი შეებრძოლნენ, კარი წაართვეს და დააქციეს. ხონთქარი უკან გაბრუნდა. ყეინი ქართლში შემოვიდა და ქართველები ანუგეშა, რომ ოსმალოებს არ მიგცემთ თქვენაო.

1541 წ. (ვახ.) ოსმალეთის ჯარს და ქაიხოსრო ათაბაგს შეებრ-

-9-

ძოლა იმერთ მეფე. ბაგრატიმა გაიმარჯვა, ათაბაგიც დაამარცხა და სამცხე-საათაბაგოდან ოსმალს ჯარი სულ გარეკა.

1545 წ. ლუარსაბ და ბაგრატი მეფეს ბასიანზედ ომი მოუხდათ, ოთხ ფაშას თავი მოსჭრეს და ათაბაგს შეებნენ. ქართველები დამარცხდნენ; ათაბაგმა სამცხე დაიჭირა.

1549 წ. ოსმალთ სამცხე-ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს. შემდეგ ქართველებმა სძლიეს და ოსმალნი გააძიეს.

ათაბეგის შვილი მანუჩარი დაიბადა.

1552 წ. შაჰ-აბასი ქართლში შემოვიდა. ქართლიდამ ის საათაბაგოში წავიდა საომრად. ათაბაგი მოეგება. სპარსთა აიღეს ვარძია, თმოგვი, ვანის ქვაბეში, აწყვერი, ასპინძა და სრულიად სამცხის ციხე-სიმაგრენი. მცირე ხნის შემდეგ, სამცხელთ ყეინი გამოაძევეს სამცხიდან დამარცხებულნი.

1556 წ. (ვახ.) მოვიდა სულთან სულეიმანი. კარი (ყარსი) აღაშენა. ბასიანს დადგა. ამას მოუხდა შაჰ-თამაზ სპარსეთის ძე ისმაილი, რომელმაც კარი აიღო, დააქცია, არტაანს დადგა, მერე ყეინი ქართლს ჩამოვიდა. ქართველთ დიდებულნი ტყვედ იპყრა. სამცხე სპარსთაგან თავისუფალ იქმნა.

1561 წ. სიმონ მეფე და ძე მისი გიორგი შავერდი სულთანს შეებნენ. შავერდიმ გაიმარჯვა. ამ ომში მოკლეს ლევან მეფის ძე გიორგი. მერე შეითქვნენ ქართველნი და შავერდი სულთანნი დიდის დამარცხებით გააძევეს.

1562 წ. იმერეთის მეფე გიორგიმ და ათაბაგმა პირობა შეკრეს ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მერე შეებნენ ოსმალებს და დაამარცხეს ისინი და სამცხე საათაბაგოდან განსდევნეს.

1565 წ. (ოზ. მაზ.) ოსმალნი შემოიჭრნენ სამცხეში. ქართველთ და ოსმალთა შორის დიდი ომი მოხდა ჭოროხის ხეობაში. ამ ომში მარადიდებლებმა დიდი გამირობა გამოიჩინეს. ამ ომს ხელმძღვანელობას უწევდა, ანუ მთავარსარდლობდა კახაბერი (?). ეს კახაბერი დიდი მებრძოლი იყო. ზოგნი ამ კახაბერს მთავრის აბაშიძეთ იტყოდ-

ნენ. აწინდელ ბათუმის სანჯაყ ბეგ აბაშიძეები ამ კახაზრის ჩამომავალნი არიანო. ქართველებმა გაიმარჯვეს და ოსმალნი გააძევეს დიდის ზარალით.

1574 წ. (ოზ. მაზ.) ყიზილბაშნი შეესივნენ სამცხეს, უმეტესათ ოცხე მოსწყვიტეს და მოსპეს. მერე მოხდა დიდი ბრძოლა. სამცხელებმა გაიმარჯვეს და ყიზილბაშნი გააძიეს.

-10-

1578 წ. აგვისტოს ლალა ფაშა შემოვიდა სამცხეში ფაშას დიდი ძალი ჯარი ჰყავდა და ევროპიული ზარბაზნები. ფაშამ გაიმარჯვა შემოსვლის დღეს. მერე სამცხეში გადმოვიდა ის. სამცხეში მას ქართველები სასტიკათ შეეზნენ. ფაშა სძლიეს. ამის შემდეგ ფაშა გაბრუნდა უკან.

1579 წ. ოსმალნი კვალად შემოვიდნენ სამცხე-საათაბაგოში. ომი მოხდა ქართველებს და ოსმალოებს შორის. ამ ომში ლალა ფაშა იყო მთავარ სარდალი. ქართველნი დამარცხდნენ, ოსმალებმა გაიმარჯვეს. ათაბაგი ომის დროს ტყვეთ ჩაიგდეს ხელში. ის არზრუმში გაგზავნეს და მის შემდეგ ოსმალოებს დიდი ძალა მოეშველათ და მით გაგულისდნენ. ამ დროს ოსმალებმა დააწყეს სანჯაყობა, ოსმალური წესები და წყობილება.

1580 წ. ათაბაგი (ყვარყვარე) სტამბოლს წავიდა. ათაბაგი სტამბოლში ოსმალეთის დიდ მოჭიდავეს შეეჭიდა და დასცა ის. ამიტომ ყვარყვარე ათაბაგი სულთანმა გაანთავისუფლა. ათაბაგი დაბრუნდა საქართველოში. ამავე წელს ხვანთქრად დაჯდა მურად-სულთანი. ამან რამდენჯერმე აიკლო საქართველო. იგივე იყო დიდი ოსტატი და ბოროტი. ქართველ დიდკაცებს თავისკენ იბირებდა ქრთამებით და იერთგულებდა მათ. გაირყვნა ქართველი სახელოვანი ხალხი. ოსმალთაგან მათ ისწავლეს ქვეყნის ღალატი, ჯაშუშობა, გაცემა და მრავალი ასეთები, რომელმაც უფრო ხელი შეუწყო ოსმალთა მართვა-გამგეობის საქმეს სამცხეში.

1594 წ. გახონთქარდა მურად სულთნის ძე მაჰმადი. ამანაც ბევრჯველ ააოხრა საქართველო და ნამეტურ სამცხე-საათაბაგო. ამ ხონთქარმა მცირე ხანს იმეფა. ამის სიკვდილის შემდეგ, გამეფდა ძე მისი ჰამადა.

1596 წ. ოსმალეთში დაიწყო დიდი არეულება. ამიტომ სულთანიც ხალხს თავის ბოროტებას არ აკლებდა. 1596 – 1510 წლებში ამ სულთანმა საქართველოც ბევრჯველ აიკლო. იგი საქართველოს დევნას არ აკლებდა, ქართველებს ძრიელ იბრიყვებდნენ და სტანჯავდნენ. ამ დროს ოსმალნი ძლიერ გაძლიერდნენ სამცხე-საათაბაგოში და მათი წეს-წყობილებაც განმტკიცდა.

1619 წ. გამეფდა ძე ჰამადასი სულთანი მუსტაფა, ამანაც დიდათ შეაწუხა საქართველო და ნამეტურ სამცხე-საათაბაგო. ამის ბოროტება ისე გაზვიადდა, რომ ოსმალოებს ის უნდა მოეკლათ, ამი-

ტომ მან ხელი აიღო ქართველების ტანჯვიდან. ამის შემდეგ თვით-

-11-

ვე გადადგა და გამეფდა მისი ძმა ოსმანი. ოსმანიც ბოროტი იყო ყველაზე მეტად ქართველებისთვის.

1624 წ. გამეფდა მუსტაფა სულთანის ძმა ოსმანი, რომელმაც ქართველების მტრობა და დევნა ხელობათ გაიხადა. ბოროტი წესებით დააკანონა ქართველებზე მტრობა. ამ კანონებით მან გარყვნა და გაათახსირა ქართველი ერი. ამიტომ იმ დღიდან ქართველებშიც ჩამოვარდა ერთმანეთის მტრობა, ლალატი და სხვა ასეთები.

1525 წ. ამ დროს განაგებდა ათაბაგი მანუჩარი მესამე. ეს ბევრს სცდილობდა ოსმალთა წინაშე, რომელიც იმავე დროს მათი წინააღმდეგ იყო; ის მტრობდა და სდევნიდა ყაჩაღ-ველურ ფაშებს, რომელთაც ის მათ ნებას არ აძლევდა ყაჩაღურ მოქმედებებს. ბოლოს, მოახერხა ათაბაგმა და სტამბოლში წავიდა. იქ ნახა დიდი ვეზირი, მის მერე სულთანი, მათ პირობა დაუდო, რომ ერთგული იქნებოდა. სულთანმა დაიჯერა ათაბაგის პირობა და ათაბაგი ქრისტიანის სჯულით დაამტკიცეს. ათაბაგის გამგეობა იქნებოდა თავისუფალი ოსმალთა მონობისაგან. კანონი მას ექნებოდა ქართული, ჯარიც ქართული ეყოლებოდა და სხვა. ასეთი პირობის დადების შემდეგ, ათაბაგი თავის თანამხლებლებით სახლში წამოვიდა. მოგზაურობის დროს, ზღვაში, ათაბაგმა ისურვა ხმელეთზე გადახტომა და ართვინთან სოფ. სვეტში, თავის ძმისწულ ბექა ჯაყელთან დასვენება. იმ ღამეს ვახშამზედ ძმისწულმა ბექა ათაბაგმა ბიძას საჭმელში სასიკვდილო წამალი შეაპარა. გათენებისას ათაბაგ მანუჩარი გარდაიცვალა. მეორე დღეს ათაბაგი სახლში წაასვენეს და ახალციხეში დაასაფლავეს.

1626 წ. ბექა ჯაყელი წავიდა სტამბოლს. ნახა დიდი ვეზირი. მას მისცა ქრთამი და აუწყა ამბავი, რომ მანუჩარ ათაბაგი ჩემი ბიძა მიიცვალაო. მას მოწიფული შვილი არა ჰყავს და თუ სულთანი მე დამამტკიცებს ათაბაგათ, მაშინ მე ისლამსაც ვიწამებ და მთელს ჩემს სამთავროსაც ისლამს მივადებინებ და, ამგვარათ, მე თქვენი სრული მორჩილი და ერთგული ვიქნებიო. დიდმა ვეზირმა სულთანს გააგებინა ბექას პირობა. სულთანი თანახმა გახდა შემდეგი პირობით: ათაბაგობა ქართული წესის წყობილება არის; შენ რაკი ისლამს იწამებ, მაშინ შენ მოგცემთ ახალციხის ვალი ფაშობას და დამამტკიცებთ მთელი თქვენი სამფლობელოვ ვალი ფაშათ. ბექა თანახმა გახდა. ამის შემდეგ ბექა ჯაყელმა ისლამი იწამა. მას სახელათ საფარი უწოდეს. ამის შემდეგ ის დამამტკიცეს ახალციხის ვალი ფაშათ და აგრეთვე მთელ სამცხე-საათაბაგოსი.

1627 წ. საფარ ფაშამ თავის სამფლობელო საქართველოს ნაწილი სამცხე-საათაბაგოში დაამყარა ოსმალური წესები. მაშინ ასწერეს მთელი მისი სამფლობელო და იგი მერე დაყვეს სანჯაყებათ: ბათუმი იქმნა პირველი სანჯაყი და მისი მეტაური იქნა თავ. აბაშიძე. როცა აბაშიძეებმა მიიღეს ისლამი, მაშინ ისინი იქმნენ ბეგებათ წოდებული. საფარ ფაშამ თავის სამფლობელო სამცხე-საათაბაგო დაყო სულ 24 სანჯაყათ, ე. ი. მაზრათ. ამ მაზრებში მდებარე ქართული სოფლებიც კი აწერეს. მათი რიცხვი ორი ათას შვიდასი ყოფილა. იმ დროს ლაზისტანი ყოფილა 1800 სოფელი. ორივე ერთათ კი, ლაზისტანი და სამცხე-საათაბაგო ორი ათას შვიდ ას სოფელ შეადგენდა. ამ სოფლებში ყველგან ქართველი ხალხი სცხოვრობდა, ქართულად მოლაპარაკენი.

1628 წ. საფარ ფაშამ ყველა ამ ქართველ ხალხის საცხოვრებელი ადგილები დაიყო ოსმალურის წესით, იგი ასწერეს და ანუსხეს ოსმალს ქათიბებმა.

ბათუმის თემი იყო მეორე სანჯაყი.

ბათუმში დამყარდა აბაშიძეების გვარის ფლობა, სანჯაყ-ბეგების გაჩენა და მათი ისლამთან დაკავშირებაც ამ დროს და გარემოებას ეკუთვნის.

1629 წ. რაკი ქართველ მაჰმადიანთა რიცხვი გაიზარდა და თვალსაჩინო გახდა, მაშინ საფარ ფაშამ ეს ქართველთ ადგილები სულ აღაწერინა ოსმალს ქათიბებს და მცხოვრებთ დაადეს ოსმალების წესით გადასახადები, ე. ი. „ტახმირი“ – მამულის გადასახადი. სოფლებში დანიშნეს ოსმალურათ „მუხთარი“, რომელიც განაგებდა სოფელს და ჰკრეფდა ხარჯს. მუხთარს დაუნიშნეს სოფლის „ქათიბი“, ე. ი. მწერალი.

აგრეთვე იყო მეორენაირი ხარჯი „სალანი“. ამ ხარჯის ფული მიდიოდა სახელმწიფოთ და სასოფლო მოხელეების ჯამაგირათ. მესამე გადასახადი იყო „რუსუმი“, ე. ი. სულადი საქონლის გადასახადი მეოთხე გადასახადი იყო სახელმწიფო გადასახადი, რომელიც კი ხაზინაში შედიოდა.

1630 წ. (ოზ. არქ.) საფარ ფაშამ ლაზისტანი მოაცილა თავის სამცხე-საათაბაგოს, მათ დაენიშნათ ოსმალს მთავრობისგან ტრაპიზონში ვალი-ფაშა და ასევე სხვა და სხვა ქალაქებშიაც გამგენი, როგორც ხმელეთის ადგილების, ისევე ზღვის პირად მდებარე ქალაქების და სოფლების.

1632 წ. (ტ. მის. დღიური) ლაზები აუჯანყდნენ ტრაპიზონის ვალი ფაშას და ასევე სხვა და სხვა ქალაქებშიც. ამის მიზეზი ხარჯის გადახდის მიცემა იყო.

1633 წ. (ვახ ისტ.) გამეფდა უსუფ ჯაყელი, ძე საფარ ფაშისა, ამ ფაშამაც იწყო მოქმედება თავის მამის საფარ ფაშის წესებით.

1636 წ. ლაზისტანი ხელმეორეთ აჯანყდა. ამის მიზეზი იყო ის, რომ ოსმალოს ფაშები ძრეულ ბოროტად ექცეოდა მცხოვრებთ და სტანჯავდნენ ხარჯების გამო.

1640 წ. (იხ. ივ. ნათ. არქ.) ამ წელს ოსმალოს მთავრობამ ლაზების აჯანყების მეთაური ოსმალეთში გადაასახლეს და დაჰფანტეს. ამათში ქართველებიც ერივნენ მრავლად. 1640 – 1660 წლებში სხვა და სხვა დროს ოსმალეთში გადაუსახლებიათ და დაუფანტიათ 400 ათასზე მეტი სული, მაგ., ლიგანის ხეველნი, ჩაქველნი, ქობულეთელები, და სხვანი.

1648 წ. გაფაშდა უსუფ ფაშის ძე როსტომი ანუ როსტომ ფაშა. როსტომ ფაშის მეუღლე იყო ქრისტიანი, – სახელათ მარიამი. ამ ქალის ცხოვრების ცნობები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიაში მოიპოვება, ხოლო ბევრი რამ კი მისი ცხოვრების დაკარგულია. ამ ქალის ცხოვრების შესახებ და მისი სურათიც მე დავებქდე 1911 წ. ცალკე წიგნაკათ.

1650 წ. როსტომ ფაშას ბრძანება მოუვიდა ოსმალოს მთავრობიდან, რომ შენს საბრძანებელში ქართველები სულ გაათათრეო. ვინც უარს იტყვის მის მიღებაზედ ისინი მოჰკრიბე და სულ აქეთ გადმოასახლეო. ეს ქალი ისლამის მიღებაზედ სასტიკი წინააღმდეგი იყო. ამიტომ მას ქმარმა თავი დაანება, რადგანაც იგი ვერ გატეხეს. მაგალითად, ქმარმა დაატყვია ის; დიდ ხანს იჯდა ის ციხეში, მაგრამ მაინც უარზე იდგა. სიკვდილის განზრახვით ციხეში თავი მოიშმა, მაგრამ ძალით აჭამეს პური. ბოლოს ციხიდან გაანთავისუფლეს. შემდეგ კლდიდან გადავარდნაც სცადა, მაგრამ დაიჭირეს. როსტომ ფაშა გარდაიცვალა 1669 წ.

1660 წ. გაფაშდა როსტომ ფაშის ძე სალიმი. სალიმიც მამის მსგავსი კაცი იყო. ეს ფაშა ძრეულ ოსტატურათ მოქმედობდა და იყო წმინდა წყლის მუსლიმანიც, მოხლოდ იგი სრული წინააღმდეგი იყო ოსმალოს ყაჩად კაცების და ნამეტურ სხვა და სხვა მძარცვავ ფაშების. ამიტომ ეს ველური ფაშებიც ძრეულ ხშირათ აბეზლებდენ სალიმ ფაშას ოსმალოს მთავრობის წინაშე.

-14-

1663 წ. სალამ ფაშას, ოსმალეთის მთავრობისგან მოუვიდა სასტიკი ბრძანება. რომ შენს საბრძანებელში ქართველები თავიანთი სჯულით არ დასტოვო, ყველამ ისლამი იწამოსო. ვინც უარს იტყვის ისინი მოკრიბე და ოსმალეთში გადმოასახლეო. სალიმ ფაშა ძრეულ შეწუხდა. ის ამბობდა, რა ვქნა, ხალხი არ შერება ამას და ამიტომ მათი გადასახლება მთლათ, ჩვენი ქვეყნისთვის დიდი უბედურება იქნებაო.

1668 წ. სალიმ ფაშის დედამ თავს იდვა ქართველების დამშვი-

დება, ჯერეთ თითონ მიიღო ისლამი, მერე მის შემდეგ წარსდგა იმ ქართველების წინაშე, რომელნიც ისლამის მიღების წინააღმდეგნი იყვნენ და ასეთს სიტყვებს ეუბნებოდა მათ და მით აწუხებდა მათ და ამზადებდა ისლამის მიღებაზედ, რომ მათი გადასახლება თავიდან ასცდნოდათ.

ეს ცნობა მე გადმომცა გულუა კაიკაციშვილმა ქობულეთში 1890 წელში. ამ პირს ეს მასალები 1860 წლებში ეშოვნა.

ამ წელს ახალციხეში მოხდა ქართველების ყრილობა. ამ ყრილობაზედ წარსდგა მარიამ ხანუმი და ყრილობას უთხრა შემდეგი: „ჩემო მეზობლებო, ძია კაცებო, ნათესავებო, შვილებო და ძმებო! ჩემ შვილს, მუსალიმს, უმაღლესის ოსმალის მთავრობიდან ბრძანება მოუვიდა, რომ შენს საბრძანებელში ყველა მცხოვრები მუსულმანი სჯულის უნდა იყოსო. ვინც ამას არ იწამებს, ისინი დაკრიფე და აქეთ გამოგზავნეო“, ამიტომ მოგმართავთ ჩემო შვილებო და ნათესავებო, რომ ისლამზედ უარს ნუ იტყვით. ეხლა მეც ვიწამე ისლამი, ვინც კარგი კაცია, ის ისლამშიც კარგი კაცი იქნება და ვინც არ არის კარგი, ის ქრისტიანიც ავი იქნება. ისლამი კაი კაცებს არას წაუხდენს, არასფერს დააკლებს, უამისოთ კი ჩვენთვის მძიმე იქნება, რომ ჩვენ ჩვენი ქვეყანაც დავკარგოთ და შორს, სადღაც ჯანდაბას გადავსახლდეთ, ოსმალეთში! არა შვილებო, ამას ნუ ვიზამთ“.

– ასეთი შინაარსის სიტყვები მარიამ ხანუმისა ბევრი ყოფილა ძველათ ქართველ მაჰმადიანებში დარჩენილი, – გადმომცა გულუ კაიკაციშვილმა. ამიტომაც მოხდა თურმე, რომ ქართველებმა საერთოთ იწამეს ისლამი, რომლის წყალობით მათ თავიანთი ქვეყანა შეინარჩუნეს და არ დაკარგეს. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ჩვენ უსათუოდ დავკარგავდით ჩვენს ქვეყანას. ისინი ჩვენ დაგვანიავებდნენ და გადაგყრიდნენ ოსმალს შორს ქვეყნებში, ჩვენს მამულში და მიწა-წყალზე კი თურქებს, ქურთებს, სომხებს და მრავალ სხვას დაასახლებდნენ, მაგრამ მადლობა ღმერთს, ეს არ მოხდა ამ მარიამ ხან-

-15-

ნუმის მოწყალებით და ღმერთმა აცხონოს ის, რომ ჩვენ გონს მოვედით, ისლამი ვიწამეთ და ჩვენი ქვეყანაც არ დავკარგეთ, – ამით დააბოლოვა სიტყვა გულუა კაიკაციშვილმა 1890 წ.

1668 წ. ოსმალეთის მთავრობამ სამცხე-საათაბაგოში იწყო ოსმალეთიდან სხვა და სხვა დამნაშავეების გამოგზავნა დასასჯელათ და სასჯელის მოსახდელათ. ოსმალეთის ასეთ ავაზაკ-დამნაშავეებით გაივსო მთელი სამცხე. ასეთი კაცები ხშირათ ავაზაკობასაც სჩადიოდენ და სძარცვავდენ ქართველებს, ნამეტურ იქით, სადაც უფრო ტყიანი ადგილები იყო, როგორც მაგალითად აჭარა და მაჭახელი. ამიტომ ამ წელწადს შეითქვენენ აჭარლები, მაჭახელები და სხვები ამათ კაცები გაგზავნეს და ოსმალს მთავრობას სთხოვეს, რომ ჩვენ ქვეყანაში ეგები მცირე დამნაშავეები გამოგზავნოთ. მთავრობამ პი-

რობა მისცა, მაგრამ არ შეასრულა.

1675 წ. (ოზ. მაზ.) ქვედა აჭარაში მოვიდა ერთი ცუდი ფაშა რომელმაც ქვედა აჭარლებს დევნა დაუწყო, იგი ხალხს ტყავს აძრობდა. ეს ბოროტება აჭარლებმა ვერ დასძლიეს, ფაშა მოკლეს და მასთან მოყოლილი ყაჩაღებიც სულ დახოცეს. ამისთვის აჭარლები აჯანყდნენ, ოსმალოს კაცები გაუგზავნეს შემდეგის დავალებით: ჩვენი ქვეყანა თქვენმა ფაშებმა ყაჩაღების ბუნაგათ გახადეს, მათგან მოყვანილი ყაჩაღები ჩვენს ოჯახებს იკლებენ, ჩვენ ამის წინააღმდეგნი ვართ, გთხოვთ ეს საქმე გამოიძიოთ და იქ ისეთი ფაშები გამოგზავნეთ, რომ მათ თან ყაჩაღები არ მოჰყვანდეთ.

1680 წ. ზედა აჭარა აჯანყდა. იგინიც მიხვდნენ ოსმალოს მთავრობის ბოროტ საქციელს, რადგანაც მთელი ზედა აჭარა ოსმალოდან მოსული ყაჩაღებით გაივსო. კაცები გაგზავნეს სტამბოლს და დიდ ვეზირს აუწყეს თავიანთი საჩივარი. ამათი საჩივარი დარჩა უყურადღებოთ. ამაზედ ზეგელნი გაბრაზდნენ და აჯანყდნენ. მალე ოსმალთა დიდძალი ჯარი შემოვიდა და ზეგელნი დაამშვიდეს;

1685 წ. აჯანყდა ლოგნის ხევი. ამ აჯანყების მეთაური იყვნენ მარადიდელნი. აჯანყების მიზეზი იყო ის, რომ ოსმალო დიდ ხარჯს თხოულობდა და ამ ხარჯს მათი ყაჩაღი მოსამართლენი უფრო ადიდებდნენ და ხალხს ტყავს აძრობდნენ. მერე ოსმალოს თავი ფაშები მოვიდნენ უსამართლო ზომები შემოიღეს და მით დაამშვიდეს აჯანყებული ხეველნი.

1690 წ. (ოზ. მაზ.) შავშელნი აჯანყდნენ. მათ ვერ მოითმინეს ოსმალთა ცარცვა-გლეჯა და უსამართლო სამართალი. შავშელნი ოსმალებმა მალე დააწყნარეს.

-16-

1697 წ. მთელი სამუსულმანო საქართველო აჯანყდა ოსმალოს ბოროტების წინააღმდეგ. ოსმალთა ფაშები ბევრს ეცადნენ და ვერ დააწყნარეს ხალხი. ხალხმა თხოვნა დაიწყო, რომ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენი მხრის კაცები დანიშნეთო ფაშებათაო. ამის თანხმობა მისცა მთავრობამ.

1698 წ. ოსმალოს მთავრობამ ქართველი მაჰმადიანი აჰყარა ლიგინის ხეველნი, მაჭახლიდან და ჩაქვიდან. მათი გადასახლების მიზეზი გამოურკვეველია.

1699 წ. (ოზ. მაზ.) აჭარიდან გადასახლებულ იქმნენ ძალით ოცი ათასი სული. ამათ შარი მოუდეს, რომ ვითომ აჭარლები აჯანყდნენ ოსმალოს მთავრობის წინააღმდეგ.

1700 წ. (ოზ. მაზ.) ოსმალოს მთავრობამ ქართველების გადასახლება ოსმალეთში დაიწყო 1660 წ. და გაგრძელდა 1740 წლამდის. ამ ხნის განმავლობაში ოსმალოს მთავრობას ქართველების გადასახლება ოსმალეთის უშორეს ადგილებში და დაუსახლება 1300 სოფლის ქართველები.

1708 წ. ყველაზედ მრავლად ოსმალებს ქართველები გადუსახლებიათ. გადასახლებულთა რიცხვი არ სჩანს, სოფლები კი 2700 ყოფილა ოსმალეთის საქართველო სულ ყოფილა 2700 სოფელი. აქედამ 1300 სოფელი გადუსახლებიათ. მაშასადამე, საქართველოში დარჩენილა მხოლოდ ათას ოთხასი სოფელი.

1710 წ. ოსმალნი ფოთში შევიდნენ და დაიჭირეს, მაგრამ იქ ესენი დიდხანს ვერ დარჩნენ, მეგრელებმა გარეკეს ისინი დიდის ზარალით.

1714 წ. ოსმალნი მეორეთ დაეცნენ ფოთს, მაგრამ მეგრელებმა სასტიკათ დაამარცხეს და გააძიეს. პირობა მისცეს დადიანს, რომ ჩვენ აქ აღარ შემოვალთო.

1715 წ. ლაზისტანში იყო ლაზების 1800 სოფელი (ტ. მ. არქ.)

1721 წ. ოსმალნი ფოთში შეიპარნენ ჩუმათ და თან დიდძალი იარაღი შეიტანეს. მეგრელებმა ვედარ სძლიეს; ოსმალებმა ფოთი აიღეს, აქ ოსმალთა ფაშა დასვეს, ჯარი დასტოვეს და ოსმალური წესები დაამყარეს.

1726 წ. ოსმალნი აფხაზეთში შეიპარნენ, ესენი დაიმორჩილეს და მერე დაიმონეს ისინი. აფხაზებმა დიდი ბრძოლა გამოიარეს ოსმალებთან, მაგრამ ვერაფერი გააწყეს, ოსმალებმა დასძლიეს აფხაზები; ოსმალებმა ისიც კი მოახერხეს, რომ აფხაზები ისლამს დაუკავშირეს და ზოგნიც გაამუსულმანეს.

-17-

1728 წ. ოსმალნი აფხაზეთიდან შეიპარნენ სამეგრელოში. ოსმალთს და მეგრელებს შორის მოხდა დიდი ბრძოლა. ამ ომში ოსმალებმა მოკლეს ბეჟან დადიანი. მისი ძე ოტია გადადიანდა.

1729 წ. მამად ყული ხანი ოსმალზედ გამძლავრდა და ეს გადავიდა სამცხე-საათაბაგოში. იქ მამად ყული ხან დაამარცხდა და ოსმალებმა მოკლეს.

1730 წ. იმერეთ მეფე მოადგა შორაპანს, რის გამო ზურაბ აბაშიძემ მოიყვანა ოსმალნი და მათ მისცა იმერეთის ზოგი ადგილები, იმერთა ლევან მეფის შურით. ასე და ამ გვარათ ისინი შურით მტრობდნენ ერთმანერთს.

1733 წ. აფხაზეთს ოსმალნი შეესივნენ. ოსმალებს თან ახლდათ იმერეთის ჯარიც. ალექსანდრე მეფე თავის ჯარით აფხაზეთიდან ოსმალოებს გაეპარა და აფხაზებს აცნობა, რომ მე თქვენთან ომი არ მინდა და თქვენც ოსმალებს ნუ დაემორჩილებითო.

1734 წ. ოსმალებმა ტფილისი აიღეს. სპარსნი მოვიდნენ, ქართველთ შეუერთდნენ და ტფილისიდან ფაშა გააძიეს.

1735 წ. სპარსელებმა ქართველებთან ერთად აიღეს ტფილისი და სხვა ადგილებიც. ოსმალნი გააძიეს.

1737 წ. ისაყ ფაშა გადადგა თავის ფაშობიდან და დაადგინა თავის ძე უსუფ ფაშა ათაბაგათ.

1741 წ. ქართველნი და იმერელნი ყოველთვის შურით იყვნენ ერთმანეთზედ აღვსილნი. მიტომაც იყო, რომ იმერთ ოსმალნი ჩაიყვანეს იმერეთში. მერე ოსმალთ დაიჭირეს შანშე და წარგზავნეს ხოროსანს. შაჰ ნადირის ბრძანებით, ფაშამ კვალად ალექსანდრე დასვა მეფეთ.

1744 წ. ქართლში შემოვიდნენ ოსმალნი, ყიზილბაშნი და ქართველნი ერეკლე მეფის მხნეობით შეესივნენ ოსმალთ და ოსმალნი დაამარცხეს. ოსმალთა საგანძური აიღეს ქართველებმა. ტფილისიდან გაქცეული უსუფ ფაშა მოვიდა და კვალად მიიღო ათაბაგობა.

1749 წ. იმერეთის მეფე ალექსანდრე ოსმალებს მოუძღვა წინ და იმერეთში გააბატონა ფაშა.

1753 წ. იმერლებმა, ერთმანეთს შურით, სოლომონ მეფე გააძევეს და მათ ჩამოაყვანიეს ფაშა და მისცეს მას ყოველივე.

1758 წ. ოსმალეთის მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანებს აუკრძალა თავიანთ წოდების ტარება. მოსპო თავადობა და მის მაგიერ მათ მიანიჭეს ბეგობა, მოისპო აგრეთვე აზნაურობა და მის მაგიერ ეწოდა ალები. ამათ მაგიერ განწესდა სანჯაყ ბაშობა ალია ბაშობაც და სხვა ასეთები.

-20-

1760 წ. ოსმალეთის მთავრობამ ქართველ ბეგებს და სხვებს ჩამოართვა რაც რომ მათ ცხოვრება ჰქონდათ, როგორც მაგალითად ადგილ-მამულები გვარეულობის საბუთები, ქართველ მემკვიდრეთაგან მიცემული საბუთები. ყველა ეს ჩამორთმეული საბუთები სტამბოლში წაიღეს და მათ დაჰპირდნენ, რომ ამ ქართული საბუთების მაგიერ ჩვენ სამაგიეროს ოსლამურს ენაზედ დაწერილს მოგცემთო, მაგრამ ოსმალოებმა მოატყუეს და მათ არაფერი არ მისცეს. ასე და ამგვარათ, ქართველებმა ბევრი ძვირფასი მასალები დაკარგეს, ქართულის ისტორიისთვის.

1762 წ. ბათუმში აშენდა დიდი ჯამე. ამ ჯამეს გასაკეთებელი ფული მისცა სულთანის ცოლმა, რომელიც ჩამომავლობით ქართველი იყო, – სამტრედიელი, ქუთათელაძეს ქალი.

1790 წ. აჭარაში სრულიად მოისპო ქრისტიანობა. მის მაგიერ ისლამი გავრცელდა.

1775 წ.(ოზ. მაზ). ქობულეთში გავრცელდა ისლამი. პირველათ იქ აღშენდა ჯამე. ერთი ჯამეც ძველ ქობულეთში.

1780 წ. ახალციხე იქმნა გაუქმებული და მის მაგიერ ბათუმში იქნა დანიშნული მთავარ ქალაქად. ბათუმის გამგეთ დანიშნეს სანჯაყ ბეგ აბაშიძეები. მამინ ხიმშიაშვილებიც სცხოვრობდნენ ბათუმში და სხვაგანაც.

1782 წ. მოხდა ქართველ მაჰმადიანთა და გურულების ბრძოლა. გურიაში, სოფ. აკეთში, გურულებმა მოკლეს აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილი. ოსმალოს ჯარი გურულებმა დაამარცხეს და გააძევეს ბა-

თუმამდის. ოსმალნი ბათუმში გამაგრდნენ.

1785 წ. ავარიის ომარ ხანი ოსმალებს შეეკრა პირობით. ეს თავის ჯარით ჩავიდა ახალციხეში! მთელი ზამთარი იქ გაატარა, გაზაფხულზედ ოსმალს ჯარი იმერერს დაეცა, მაგრამ დამარცხდნენ. იმერლებმა უკუ აქციეს და გააძევეს. ომარ ხანი გაიპარა და ოსმალნიც მოტყუებულნი დარჩნენ.

1776 წ.(ოზ. მაზ.) ოსმალებმა იმერეთის მეფეს მეგობრობა დაუწყეს, მერე მას მისცეს 200 ოქრო და 6000 ჯარის კაცი, მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ საბრძოლველათ და დასამხობათ. იმერეთის მეფემ ის მოატყუა და მეფე ერეკლეს კი არ აუტეხეს ბრძოლა, თვით ოსმალოებს შეებრძოლა იმერეთის ჯარით.

1777 წ. (ოზ. მაზ.) ოსმალს მთავრობამ იმერეთის მეფის ზოგი თავადიშვილები შეისყიდა. ქაიხოსრო აბაშიძეს მისცეს 60 ოქრო ქისა და თორმეტი ათასი ჯარის კაცი და ამითი სთხოვდნენ ლა-

-19-

ლატს, მაგრამ აბაშიძემ ვერაფერი გააწყო, თვით დამარცხდა ოსმალეთის ჯარით და გაიპარა ძლეული ბათუმში.

1778 წ. სულთან სელიმი მესამე საიდუმლოთ აფრთხილებდა საქართველოს მოსაზღვრე ოსმალთა ადგილების საზღვარს, ბატალი ფაშას და კუსი ფაშას, რომ თქვენ ფხიზლათ იყავითო. ამის საბუთათ ესენი იმას სთვლიდნენ, რომ ერეკლე მეფე რუსებს დაუახლოვდა. ამ დაახლოვების ცნობა უნდა იყოს აშენებული იმაზედ, რომ 1783 წ. მეფე ერეკლეს და რუსეთის ეკატერინეს შუა ტრაქტატი დაიდო. ამის გარდა იმავე დროს უნდა მომხდარიყოს საქართველოს გაერთიანება, რომელიც ერეკლე მეფის უთაურობით ვერ მოხერხდა.

1791 წ. ოსმალნი კვლავ დაუმეგობრდნენ ავარიის ომარ ხანს და ერთათ მოისურვეს ტფილისზედ დაცემა და აკლება, რადგანაც მათ შეიტყეს, რომ იმ დროს ტფილისში ას სამოცდა ათი ათასი შეიარაღებული მცხოვრები იყო. იარაღს რუსეთი უგზავნისო. მართლაც ესენი დაეცნენ ქართლს და სოფლებს ქურდულათ სცარცვადნენ და აოხრებდნენ. ამათ მაგივრათ სამეგრელოს დაეცა ანაპის ფაშა და ესეც სამეგრელოს სოფლებს აოხრებდა. ამათ ჯიბრზე დადიანმა რუსებს მიმართა და თავის ერთგულება აუწყა. ამ ქურდული თავდაცემის და სოფლის აოხრება-ცარცვა-გლეჯაზედ სტამბოლში იჩივლა. ასევე იჩივლა მეფემ ახალციხის ფაშაზედაც. ოსმალს მთავრობამ პირობა მისცა, რომ ეს აღარ მოხდებო.

1792 წ. მეფე ერეკლემ ახალციხის ფაშამ იოსებ ბარათაშვილი მიშკარ ბაში (ადიუტანტი) გაუგზავნა და აუწყა, რომ მე რუსებთან დავშლი კავშირს თუ თქვენც ჩვენ ქვეყნის ცარცვას თავს დაანებებთ და ყაჩაღურ დაცემას მოსპობთო.

1797 წ. 2 აგვისტოს ოლთისის ფაშამ დაამარცხა ახალციხის

ფაშა და მისი ყაჩაღების ბრბოც, მის შემდეგ, ახალციხეში შევიდა შერიფ ფაშა ჯაყელი და გაფაშდა. შერიფ ფაშამ ცოტა ხანს იფაშა. მის მაგიერ ოსმალებმა ახალციხის ვალი ფაშათ დანიშნეს უსუფ ფაშა, რომელიც მალე მოკვდა და საბით ფაშა ჯაყელი ახალციხეში გაფაშდა.

1798 წ. მეფე ერეკლეს სიკვდილის შემდეგ, ერთი ვიღაც გურული საგვარეულოს ძლიერი კაცი, სახელათ გიორგი, სტამბოლში წავიდა. იქ დიდ ვეზირს მოელაპარაკა, სთხოვა გურიაში გურულობას თუ მე მომცემთ, მაშინ მე ისლამს მივიღებ, გურიაში გადავსახლდები და მთელ გურულებსაც ისლამს მივადებინებო. ეს ამბავი გურუ-

-20-

ლებმა მალე შეიტყეს. ამ გურულმა კაცმა სტამბოლში ისლამი მიიღო, სახელად ალი უწოდეს. ამის შემდეგ მას დიდძალი ჯარი მისცეს და 1799 წ. გურიაში შემოვიდა, ჯარი კი მან ქობულეთში დასტოვა. გურიაში შემოსული ეს ალი გურული დაიჭირეს გურულებმა, ხეზედ მიაკრეს და დახვრიტეს. მისი ჯარიც ქობულეთიდან უკან გაბრუნდნენ. ასე და ამ გვარათ, 1799 წ. გურია გადარჩა ომს და ჟღერა-წყვეტას.

1800 წ. ამ დროს გაიმართა დიდი ბრძოლა შერიფ ფაშისა და საბით ფაშის შუა. ორივე ჯაყელები იყვნენ და სახლი კაცები. შერიფ ფაშა არტაანში შეკრიბა 17000 ჯარის კაცი, ქართველი მაჰმადიანები. ამ ჯარით დაეცა საბით ფაშას და დაამხო იგი ახალციხეში და თვით გაფაშდა. საბათ ფაშას მან ლალატი დასწამა. მაგრამ ამით მან ვერა ქნა-რა. არც საბით ფაშას ეძინა. ამასაც დიდძალი მომხრეები ჰყვანდა და ესეც მიეცა ბრძოლის სამზადისს.

1801 წ. საბით ფაშა თფილისში შემოსვლით რუსებს დაუახლოვდა და მათის დახმარებით ფიქრობდა ახალციხეში გაფაშებას. ეს აუწყეს რუსეთის მთავარსარდალს, რომ საქართველოს ერთგულებაზედ მე მეფე ერეკლესთან ლაპარაკი მქონდაო, 1795 წ. მიწერ-მოწერაც. მის შემდეგ მის შვილს გიორგისთან და გიორგის შვილი დავითთანაც. მაგრამ ვერას გახდა ამით იგი. იმავე დროს ეს ებრძოდა იმერეთის მეფე სოლომონსაც და მასაც პირდებოდა ერთგულებას და რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყეს.

1807 წ. საბით ფაშა იმერეთში ჩავიდა, იქ შეაფარა თავი, მაგრამ იქიდან მას ბრძოლა ვეღარ მოუხდა, რადგანაც იგი თავისი ექვსი მომხრე კაცებით, ჩუმათ იქმნენ დახოცილები.

1807 წ. ახალციხის ფაშამ თავი მოჰკვეთა მღვდელს ვასო ორბელიანს, დიომიდე ეპისკოპოსს და გრიგოლ მღვდელს, რომელთაც თავის მოჭრამდის გული წაუვიდა და ფაშამ მის გამო ამათ ამხანაგს სტეფანე ლორტყიფანიძეს, დიაკონს, თავის მოჭრა აპატია. ამის მიზეზი ის იყო თურმე, რომ ეს პირები ახალციხეში ქართველებს ამხნევებდნენ.

1802 წ. შერიფ ფაშა თფილისში მყოფ რუსის გენერალ ლა-ზარევს დიდის სიყვარულის წერილი მოსწერა. ამასთან მანვე გამოუგზავნა კარგი მერანი ფემქაშათ და 20 გირვანქა კარგი ყავა. თან უთვლიდა, რომ მე რუსების ერთგული ვარო და ვეცდები რომ ყოველი თქვენი დავალება შევასრულოვო. ამბობენ, რომ ვითომ შერიფ ფაშის წადილი იყო, რომ რუსების დახმარებით სამცხე-საათაბაგო

-21-

ოსმალეთისთვის ჩამოეცალა და თვითონ იქ გამაგრებულიყო ათაბაგათ, როგორც ჯაყელების გვარის წევრი და ათაბაგების მემკვიდრე.

1804 წ. საბით ფაშა შერიფ ფაშამ დაამარცხა და იგი გაფაშდა. ხიმშიაშვილებს ეს არ ეგონათ. ესენიც თვალყურს ადევნებდნენ საბად ფაშის და შერიფ ფაშის მოქმედებას და ხალხის ხოცვას და ჟლეტა-წყვეტას. ამათ წინააღმდეგ დაიწყო მოქმედობა სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილმა.

1808 წ. სელიმ ფაშა ოსმალს მთავრობას გადაეკიდა, რადგანაც მან შეიტყო კარგათ, რომ საქართველოში ფაშებს და ნამეტურ საბით ფაშას და შერიფ ფაშას და სხვებსაც სულ მთავრობა აჩხუბებდა და მათ ხალხსაც ახოცინებდა. ამიტომ შერიფ ფაშამ თავის მოქმედების გეგმა შესცვალა; ის რუსეთის მთავრობას დაუახლოვდა, თბილისში მოციქული გამოგზავნა და შეატყობინა თავისი ერთგულება.

1810 წ. სელიმ ფაშა ოსმალს მთავრობას ცხადათ დაუწყო მტრობა და დავა მასზედ, რომ ახალციხეში ვალი ფაშა მე უნდა ვიქნეო, რომ ჩვენმა ქვეყანამ მოისვენოს ამდენ ომების და წვალებისაგანაო. ოსმალს მთავრობამ სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილის წადილს ეჭვის თვალთ შეხედა. მთავრობასა და ხიმშიაშვილის შორის ჩამოვარდა შური-მტრობა. ხიმშიაშვილი ხალხს ასე არიგებდა: „ჩვენ ქვეყანას, სულ ოსმალთან მოსული ფაშები ჰფლობენ და დღე და ღამ სისხლი იღვრება. ჩვენ ამათგან თავი უნდა ვიხსნათ და ჩვენი ქვეყნებში ვალი ფაშათ ჩვენი კაცები უნდა იყვნენ“.

ასეთი დარიგებით მან ბევრი მომხრეები გაიჩინა. ეს გარემოება შერიფ ფაშამ არ დასთმო და ის სელიმ ფაშას გადაეკიდა და ოსმალს მთავრობასთან დაუწყო დასმენა და დაბეზლება.

1811 წ. ვალი ფაშამ დიდი ძალა მოიკრიფა შერიფ ფაშის წინააღმდეგ. ამის გარდა მან ხირხატის ციხე გაამაგრა და ისე შეაკეთა, რომ იქ მტერი ადვილათ ვერ შევიდოდა. ამ ციხეში დასტევდა ათი ათას კაცს მთელი წლის სურსათ-სანოვავით. ერთი სიტყვით ამ ხირხატის ციხიდან ის დიდ გამარჯვებას ფიქრობდა და ამიტომ ოსმალს მთავრობის ბრძანებებს ის აღარ ეპუებოდა და ასრულებდა.

1812 წ. ოსმალს მთავრობამ სელიმ ფაშას ბრძოლა დაუწყო. ამ ბრძოლაში ოსმალს ჯარი დაამარცხა სელიმ ფაშამ და ისინი დიდის ზარალით გააძევა. ამ დროს მას შვიდი ათასი ჯარის კაცი

ჰყავდა შეყვანილი ხარხატის ციხეში. ამის შემდეგ ოსმალოს ჯარი და მთავრობა ბევრჯველ შეებრძოლეს სელიმ ფაშას, მაგრამ მათ ვე-

-22-

რაფერი ვერ გააწყეს, ექვსჯერ შეებრძოლა ოსმალოს ჯარი და ექვსჯერვე დამარცხებულ იქმნენ ისინი.

1813 წ. ოსმალოებმა ომის გეგმა შესცვალეს, თორემ მათი ჯარი ომში მრავლათ წყდებოდა. მათ გზავალი არ იცოდნენ და სელიმ ფაშას ჯარი მათ გზებში უხვდებოდნენ. ამიტომ ოსმალოებმა აჭარაში იშოვეს გამყიდველნი. ამის შემდეგ მათ სელიმ ფაშის ხელში ჩაგდება მოინდომეს.

1814 წ. ოსმალოს მთავრობამ სელიმ ფაშას ომი აუტეხა. ოსმალოს მთავრობა დიდი ძალი ჯარი გამოგზავნა სელიმის დასამხობათ. ომის დაწყების დღესვე სელიმ ფაშას ცოტათ გაუჭირდა, მაგრამ ის მაინც გულს არ იტეხდა, ჯარს ამხნევებდა. რამდენიმე დღის შემდეგ, მოახერხეს და შინაურ კაცებით, აჭარლების დახმარებით, სელიმ ფაშასთან ლაპარაკი დაიწყეს შერიგებაზედ. ამისთვის მოლაპარაკებებმა იხმარეს დიდი ხერხი და სელიმ ფაშა დაითანხმეს მორიგებაზედ. ერთ დღეს სელიმი ხირხატის ციხიდან გამოიტყუეს მორიგების შესახებ მოსალაპარაკებლათ. სელიმი ციხიდან გამოვიდა, ოსმალოს ფაშებთან მივიდა მოსალაპარაკებლათ, მაგრამ სელიმი დაიჭირეს და აღარ გაუშვეს.

1814 წ. სულთანმა ფირმანი გამოსცა სელიმის დასაჭერათ. ამ დროს სელიმ ხიმშიაშვილს ჰყვანდა 6000 კაცი მეომარი, ყველა ქართველები. ოსმალოს მოუკლეს ხუთასი კაცი, სელიმ ფაშას კი ათასი კაცი.

1815 წ. მოტყუებით დაჭერილ სელიმ ფაშას თავი მოსჭრეს.

1816 წ. სამცხე-საათაბაგოს ფაშებმა ისე დააყენეს თავიანთი საქმე რომ 1816 წ. დაიჭირეს ოსმალეთის შერიფ ფაშა და არზრუმში წაიყვანეს, სადაც მოსჭრეს თავი. ამავე წელს ოსმალეთის მთავრობამ პატივით ყურება დაუწყო ქართველ მაჰმადიანებს და მათ ყველანაირ სიკეთეს უშვრებოდა, ნამეტურ ბეგებს, რომ რუსებს არ მიემხრონო. ამასთანავე ოსმალეთშიც ანთავისუფლებდნენ ყველა დამნაშავეებს სასჯელიდან. ამავე დროს სტამბოლიდან დააბრუნეს ვალი ფაშის ძმები ახმედ ბეგი და ამის ძმაც. ამით დაუბრუნეს საგვარეულო უფლებების სხალტის ხეობაზედ.

1818 წ. ახმედ ბეგის სახლკარს დაეცა ფეხლევან ფაშა, აიკლო ყოველივე და ისე დასწო და დადაგა, რომ ახმედ ბეგს საცხოვრებელიც აღარა დარჩენია რა. ამის შემდეგ ახმედ ბეგს სტამბოლში წავიდა და იქ ის ისე დაწინაურდა, რომ ფაშობაც მიიღო, რის შემდეგ დაბრუნდა საქართველოში. ამას აქ წარმატება ელოდდა, მაგრამ ომმა შეუშალა ხელი.

1828 წ. დაიწყო რუსთა და ოსმალთა ომი. ამ დროს ოსმალთა მთავრობამ 5000 კაცი გადაასახლა ოსმალეთის შორი ადგილებში, რადგანაც ამათ რუსეთის მომხრეობას სწამებდნენ.

1829 წ. მიუხედავად ბევრის მტრობისა და ვაების, ახმედ ფაშა მაინც თავის გზას დაადგა. იგი აწყობდა ისეთ სამზადისს, რომ მთელი სამუსულმანო საქართველო უნდა შემოერთებოდა საქრისტიანო საქართველოს. ამისთვის დიდი მოლაპარაკება იყო გამართული ახმედ ბეგთან. ეს საქმე ჩაშალა იმ დროს ომის მთავარსარდალ გენერალ ბებუთოვმა. თურმე საქმე გათავებული იყო და მთელი სამუსულმანო საქართველო უნდა შემოერთებული იყო საქრისტიანო საქართველოსთან, მაგრამ, როგორც ვთქვით, გენ. ბებუთოვის წყალობით ჩაიფუშა.

1830 წ. სამეგრელო-ჯავახეთიდან აიყარნენ და ოსმალეთში გადასახლდნენ ოცდა ათი ათასი ქართველი მაჰმადიანები. ამ გადასახლებისთვის აქეზებდნენ სომხის პროპაგანდისტები. იმავე დროს ამათ მამულეზზედ ჩამოიყვანეს და დაასახლეს ოცდა ათი ათასი სომეხი. ამათი ჩამოსახლების მეთაური იყო სომხეთის კათოლიკოსი ნერსეს დიდი, თვითისის იმ დროის სომეხთა ეპისკოპოსი კარაპეტი და რუსის გენერალ-მთავარსარდალი სომეხი ბებუთოვი.

1833 წ. ახმედ ფაშისაგან დაწერილი წერილი მეც მქონდა. გიორგი ყაზბეგი სწერს. (იხ. ლაზისტანის სანჯაყი, გ. ყაზბეგის 1871 წელი, ტფილისი): „ახმედ ფაშას დიდათ აწყენინა რუსის გენერალმა ბებუთოვმა და მიტომ ჩაიშალა ოსმალეთის საქართველოს უომრათ შემოერთების წადილი“.

1840 წ. ოსმალეთის მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ დაუწყეს დევნა. ამიტომ სამუსულმანო საქართველოდან შეკრიბეს თითქმის ათას კაცზედ მეტი, რომელთაც ეჭვს სწამებდნენ და ოსმალეთში გადაასახლეს.

1848 წ. ოსმალთა მთავრობამ ქართველი მაჰმადიანებს „ნიზამი“ მოსთხოვეს, მაგრამ ქართველი მაჰმადიანები ერთობ მაგრა დადგენ და არ მისცეს „ნიზამი“. მათ აუწყეს, რომ ჩვენ ოსმალთს ჯარში არ წამოვალთ და თუ გაჭირება გექმნებათ, მაშინ კი ომში გამოვალთ საბრძოლველათაო.

1851 წ. ოსმალთა მთავრობამ განუმეორა „ნიზამის“ გაყვანა, მაგრამ ქართველთ კიდევ უარი სტკიცეს. ამისთვის ჩვენ ვიტყვით კიდევ შემდეგ ისტორიულ ცნობებს, რომელიც ავკრიფე ოზურგეთის არქივიდან: ოსმალთა მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანებს „ნიზამი“ მოსთხოვეს 1730 წ., მაგრამ ქართველ მაჰმადიანებმა კიდევ

უარი სტკიცეს და არ გავიდნენ. მეორეთ 1740 წელს მოსთხოვეს, მაგრამ არც მაშინ გავიდნენ, მესამეთ 1770 წ. მოსთხოვეს, არც ამ

წელს გავიდნენ, მეოთხეთ 1781 წ., რომელზედაც კიდევ უარი შეუ-
თვალეს. მეექვსეთ 1817 წ. მაგრამ უარი უთხრეს, მეშვიდეთ 1827 წ.,
არ მაშინ გავიდნენ და მეცხრეთ 1851 წელს. აქ კი მათ სასულიერო
წოდება დაიხმარეს, ხოჯებმა და მოლებმა ქადაგება დაიწყეს: რომ
ეს სჯულის ომიაო და სხვა. ქართველი მაჰმადიანები დასძლიეს და
„ნიზამი“ მიაღებინეს. ამ დროს ქართველ მაჰმადიანთაგან ათი ათასს
კაცში ათმა კაცმა არ იცოდა ოსმალური ენა.

1854 წლის ბოლოს, როგორც იყო ომი გათავდა, რუსებისა და
ოსმალებ შუა საზღვრები უნდა დაენიშნათ. რუსეთის იმპერიას უნდა
შემოერთებოდა ჭოროხის აქეთ მხრიდამ მთელი აჭარა, ლიგინის ხე-
ვი და ერთი სიტყვით მთელი ბათუმის თემი და ართვინის თემი.
რუსებს ასო ჭ არა აქვთ და პირობის ტრაქტატში ჭოროხის მაგიერ
ჩოლოქი დასწერეს და ამ სახით რუსები მოტყუებულნი დარჩნენ
როცა საზღვარი დადეს, მიჯნა ჩოლოქთან მოხვდა და არა ჭოროხ-
თან. ასე და ამ გვარათ, ოსმალეთის საქართველოს ადგილები დარ-
ჩა ისევ ოსმალს ხელში.

1858 წ. ქართველ მაჰმადიანთაგან „ნიზამში“ გასული ჯარის-
კაცები შინ დაბრუნდნენ, სამხედრო სამსახური გაათავეს და მათ შე-
მოიტანეს საქართველოში ოსმალური ენის ცოდნა და გავრცელება.
ასე და ამ გვარათ აჭარაში ოსმალური ენა შემოვიდა 1860 წლიდამ.

1858 წელს დამტკიცდა, რომ ქართველი მაჰმადიანები იყვნენ
ოსმალს ერთგულები და არა მტრები, ამიტომ ოსმალებმა ქართვე-
ლებზედ აზრი შეიცვალეს და მათ პატივით მოპყრობა დაუწყეს.

1859 წ. (მაჟ. ნაამბოზი) ოსმალს სულთანმა ირადე გამოსცა
და ასევე იმ დროს შეიხულ ისლამმა, რომლის ძალით მთელს სამუ-
სულმანო საქართველოში დასწვეს და დახიეს სამი ათასი მეტი ქარ-
თული წიგნი ოსმალური ასოებით დაწერილი, ხოლო ქართული სი-
ტყეებით. ეს წიგნი იყო „ყურანი“, ქართულათ ახსნილი. ამ წიგნე-
ბის მოსპობა ისე მოხდა, რომ ერთი წიგნიც კი არ გადარჩენილა
მთელ სამუსულმანო საქართველოში. ამ წიგნის ერთი ცალი, თურმე
ერთ ხოჯას ჰქონია, მაგრამ სჯულის შიშით ის არავის არ უჩვენებს.

1860 წ. ამ წლიდან ოსმალს სულთანმა გამოსცა ირადე და
ეს ირადე შეიხულ ისლამა გამოუცხადა ქართველ მაჰმადიანთ სასუ-
ლიერო წოდებას. ამ დღიდან სასულიერო წოდება ავედრებდა ხალხს
ჯამეში ლოცვის დროს, რომ თქვენ თუ მუსულმანები ხართო და

სჯული გიყვართ, მაშინ ქართულ ენაზედ ლაპარაკს თავი დაანებეთ
და თურქულით დაიწყეთ ლაპარაკიო. მაგრამ მათ ვერაფერი ვერ
გააწყეს, ყველაზედ უფრო სასტიკათ მაჭახელში სდევნიდნენ ქარ-
თულს ენას, მაგრამ მოსპობის მაგიერ, ის უფრო განმტკიცდა.

1864 წ. აჭარაში პირველათ იმგზავრა ივანე კერესელიძემ,
ჟურნალ „ცისკრის“ რედაქტორმა, რომელსაც სამგზავრო ფული მთა-

ვრობამ მისცა 1000 მანეთი. ივანე კერესელიძე ზედა აჭარაში ავიდა, იყო სხალტის ხეობაშიც, ხიმშიაშვილებშიც, ვინც ახალციხელ ქართველებს დიდათ მეგობრობდნენ.

1872 წ. იმგზავრა კავკასიის გენერალურ შტაბის ინჟინერმა გიორგი ყაზიბეგმა და პირველათ მან აღწერა ოსმალეთის საქართველო და დაბეჭდა რუსულს ენაზედ, სახელწოდებით „სამი თვე ოსმალის საქართველოში“. ეს წიგნი ამავე დროს პეტრე უმიკაშვილმა ქართულათ სთარგმნა და დაბეჭდა ჟურნალ „ივერიაში“. გ. ყაზიბეგმა დასწერა აგრეთვე რუსულ ენაზედ „ლაზისტნის სანჯაყი“, დიდი წიგნი, რომელიც გამოიცა ტფილისში 1873 წ.

1875 წ. ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძემ იმგზავრა აჭარაში, მაგრამ ბათუმის ფაშამ მას ნება არ მისცა მგზავრობისა, რომლისთვისაც 12 დღე დაჭერილი იყო ბათუმში, შემდეგ ზედა აჭარაში მგზავრობის ნება მისცეს.

1876 წ. ქართველ მაჰმადიანებში შეტანილ იქმნა ჩუმათ ქართული წიგნები, როგორც მაგ; არსენას ლექსი, ქალვაჟიანი და ქართული ანბანი, რომლებსაც ქართველი მაჰმადიანები ჩუმათ კითხულობდნენ, რადგანაც ხოჯები და მოლები უკრძალავდნენ და სჯულის წინააღმდეგ მიაჩნდათ ქართულ ლაპარაკსაც კი აზიზლებდნენ ისინი ხალხს.

1877 წ. ტფილისში რაკი გაზეთი „დროება“ დღიურ გაზეთად გადაკეთდა, მაშინ ეს ქართული გაზეთი ბათუმშიც შევიდა. 1873 წ. ქართული გაზეთის მკითხველი გულო ალა კაიკაციშვილი იყო, მის მერე ვაჭარი ლუკა მჭედლიშვილი დი ამისი შვილი პავლე და ლევან მჭედლიშვილები იყვნენ.

1875 წ. გულო ალა კაიკაციშვილმა პირველათ დაიწყო წერა გაზეთ „დროებაში“; აჭარიდან – აბდულ ეფენდი მიქელაძემ. ამავე წელში ფოთის სკოლაში პირველად ქართულ ენაზედ დაიწყო სწავლა გულო ალა კაიკაცის შვილმა ასლანმა და რეჯებ ნიჟარაძემ. ესენი არიან პიველი მოწაფენი ქართველ მაჰმადიანთაგან. ფოთში რომ სწავლა დაამთავრეს, მერე ტფილისის გიმნაზიაში განაგრძეს, რომლის შემდეგ ოდესის უნივერსიტეტში შევიდნენ.

-26-

1878 წ. დამდეგს რუსეთისა და ოსმალეთის ომი გათავდა შემდეგის პირობით: რუსებს არზრუმი უნდა დაებრუნებინათ ოსმალეთისათვის, რომელიც მათ წინეთ აიღეს. ამის სანაცვლოთ ოსმალონი რუსებს უთმობდნენ ბათუმს, ქობულეთს, მთელს ბათუმის ოლქს, ართვინს, არტანის, ოლთისის და სხვა ადგილებიც. ოსმალის საქართველო ამის წინააღმდეგი გახდნენ შეუთვალეს, რომ ჩვენ ნუ გვყილითო. დერვიშ ფაშა მოვიდა ბათუმში და ქართველ მაჰმადიანებს განუცხადა, რომ მე თქვენ გირჩევთ, რომ ჩამბარდეთ, თორემ ჯარით ამოვალ აჭარაში და ძალით ჩაგაბარებთო. ამის მერე ქართველ

მაჰმადიანებმა ინგლისის დედოფალ ვიქტორიას კაცები გაუგზავნეს და დავა ასტეხეს. ამ დროს ალი ფაშამაც წამოყო თავი და მოქმედება დაიწყო.

1879 წ. დამდეგ ალი ფაშამ რუსის მთავარმართებელ მირსკის ქართულათ დაწერილი წერილი გაუგზავნა, რომელშიაც სწერდა, რომ მე თქვენ ასი ათასი მანათი დამპირდით და ის ფული თქვენგან იასე გურიელს მიუღია და ეს როგორ შეიძლებაო. ეს ამბავი რომ დარვიშ ფაშამ გაიგო, ალი ფაშა სტამბოლში იქმნა გაძევებული. გავარდა ალი ფაშას ღალატის ხმა, ლექსიც კი გამოუთქვეს ამაზედ, მაგრამ მისგან ღალატი ტყუილია. ეს ფაშა ხან აქეთ იყო ხან იქით. რაკი მას ღალატი დასწამეს და მის გამოძიებაში კი არ შევიდა დერიშ ფაშა, ამიტომ ალი ფაშამ შესძლო და დიდძალი ქართველი მაჰმადიანები გააბრიყვა მით, რომ ისინი იქიდან აჰყარა და ოსმალეთში თან წაიყვანა. ამით გაიმართლა მან თავი სულთანის წინაშე, რის გამო ის უვნებლათ დასტოვეს.

1879 წ. დამდეგს ამ ომში დიდძალი კახელები დაიხოცნენ. ქართველ მაჰმადიანებს დერვიშ ფაშა ურჩევდა, რომ თქვენ ჩაბარდით რუსებს და შემდეგ ამისა გადმოსახლდით ოსმალეთშიო, ჩვენ იქ კაი ადგილებს მოქცემთო. დაიდო ხელშეკრულება რუსებსა და ოსმალს შორის და გადასახლების ვადათ დანიშნეს ერთი წელწადი. მართლაც, ქართველ მაჰმადიანებმა იწყეს გადასახლება და სამი წლის განმავლობაში რამდენიმე ასი ათასი კომლი გადასახლდა ოსმალეთში. ამავე დროს გრიგოლ გურიელმა ათი ათასი მანეთი დაურიგა ქართველ მაჰმადიანებს.

1880 წ. მრავალნი ურჩევდნენ ქართველ მაჰმადიანებს, რომ ისინი არ წასულიყვნენ ოსმალეთში, ამის მსურველნი თვით ქართველ მაჰმადიანებშიც იყვნენ, როგორც, მაგალითად, გულო კაიკაციშვილი, დედი ნიჟარაძე, მაგრამ მაინც არ იშლიდნენ და მიდიოდნენ.

-27-

1887 წ. ბათუმში გაიხსნა ქართველ მაჰმადიანთა სკოლა, ქარ. შორის წერა-კითხვის გამავრ. საზოგადოების თაოსნობით, რომელშიაც ბევრმა ქართველ მაჰმადიანმა მიიღო სწავლა-განვითარება.

1890 წ. მე დავიწყე მგზავრობა და პირველად მივედი ქობულეთში. იქ პირველად მე მივიტანე ქართული წიგნებია ეს ამბავი ქობულეთში გაუხარდათ, წიგნები სიამოვნებით მიიღეს. მე ვსცხოვრობდი რეჯებ ნიჟარაძესთან, რომელიც დიდ დახმარებას მიწევდნენ წიგნების გავრცელებაში, ასევე გ. კაიკაციშვილი. იმავე წელს ქობულეთიდან მე გადაველი ქვედა აჭარას და მაჭახელშიც შევედი აქედან ლიგანის ხევში და სხვაგანაც.

1891 წ. მეორეთ წავედი. აჭარის წყალზედ რომ მივედი იქ იყო იმ დროს ლუკა ანდლულაძე ვახმეისტრათ. იგი დიდათ ეხმარებოდა აჭარლებს და ბევრს ქართულ წიგნსაც. ასწავლიდა, რითაც

დიდი სამსახური მიუძღვის ჩვენი ერის ისტორიის წინაშე. იმავე დროს მე ავედი ბორჩხაში და იქაც ვნახე იქაური ვახშისტერი ივანე ჯაიანი. ამ პირს დიდათ გაუხარდა ჩემი იქ მისვლა. მას ჰქონდა სკოლა და ქართველ მაჰმადიანთა ბაღებს წერა-კითხვას ასწავლიდა. ამის შემდეგ იქიდან ვიმოგზავრე ართვინამდის, რის შემდეგ დავბრუნდი ქედაში და აქაც დავრჩი ერთ თვეს და, დიდძალი წიგნები დავარიგე.

აქ მსახურობდა უფროსად ტუჰამ ბეგ შარვაშიძე. მისი ხელქვეითი იყო სიმონ იოსელიანი და საქმის მწარმოებელი კოლია ლორთქიფანიძე. ყველა ესენი დიდ სიკეთეს სთესდნენ, ქართველ მაჰმადიანების დამხმარებელნი იყვნენ და არა მოხელენი. მეც დიდათ მიწყობდენ ხელს, მეხმარებოდა აბდულ ეფენდი მიქელაძეც, რომელიც იმ დროს ქართულ გაზეთებში წერილებს სწერდა აჭარიდან. აქ დავარიგე მე რამდენიმე ათასი ქართული წიგნები. ბევრ სოფლებში ბავშვებს ქართული ანბანის კითხვაც ვასწავლე. აქედან წავედი ზეგანს, ანუ ზედა აჭარაში. იქ დამხვდა ვასო დეკანოზოვი და მისი უფროსი ბერიძე და ხოჯა ნური ეფენდი ბერაძე. ყველა ამათ მე დიდათ შემიწყვეს ხელი ქართული წიგნების გავრცელებაში, ზეგანში ქართულმა წიგნებმა კარგი შთაბეჭდილება დასტოვა.

ამის შემდეგ მე იქ მუდამ წელწადს ვმგზავრობდი, სადაც მიმქონდა ქართული სხვა და სხვა წიგნები გასავრცელებლათ, თან ბავშვებს ვასწავლიდი ქართულ წიგნების კიზხვას. წიგნები იყო არსენას ლექსი, ქალვაჟიანი, ქართველ მაჰმადიანთ ლექსები და მრავალი სხვები. ამასთანავე ერთად ხალხში ვკრეფდი და იქვე ვსწერდი ის-

-28-

ტორიისთვის საყურადღებო ძველ ამბებს, რომლებიც ჯერ ჟურნალ გაზეთებში დავბეჭდე და შემდეგ ექვს წიგნათ გამოვეცი. მთელი ათი წელწადი მეტი ვსწერე აჭარლების შესახებ.

1894 წ. ქართველ მაჰმადიანებში გამოჩნდნენ ისეთი კაცები, ჩემს იქ მისვლას ყოველთვის დიდის სიხარულით ხვდებოდნენ. ბევრმა მათგანმა ისე შეისწავლეს კითხვა, რომ ქართულ გაზეთებშიაც კი დაიწყეს წერა. ასეთი იყო ჰასან ციციანი, აჭარის სოფ. ზენდიდში მცხოვრებელი.

1906 წ. ქართველი მაჰმადიანები ისე დაწინაურდნენ, რომ მათ ფეხი გამოდგეს ყველა საკულტურო საქმეებში სამუშაოთ, როგორც მაგალითად, ქართულ მწერლობაში, სათეატრო საქმეებში და ეროვნულ-კულტურულ აღმშენებლობაში. მათ შეიგნეს ის ჭეშმარიტება, რომ ისინი იყვნენ ქართველი მაჰმადიანები, ენით ქართველნი და არა თათრები.

იმედი გვაქვს, რომ ისინი მხურვალე მონაწილეობას მიიღებენ და ჩაებმებიან თავიანთ ერის განთავისუფლების უღელში.

1896 წ. შემდეგ ქართველ მაჰმადიან ქალებმაც შეიგნეს თა-

ვიანთი მონური და კარჩაკეტილი ცხოვრება. ეს იქიდანაც სჩანს, რომ 1908 წელს ორი ქალი შევიდა მოწაფეთ მაშინდელ ქართულ სკოლაში. დღეს კი კომ. მთავრობის ხანაში მათ უმაღლეს წერტილამდის მიაღწიეს, – ბათუმის საშუალო სასწავლებელი გაათავეს და ტფილისის უნივერსიტეტში შევიდნენ. ცხადია, რომ ეს ქალები სათანადო ადგილებს დაიკავებენ ქართველ მაჰმადიანთა ისტორიის შემდეგ მსვლელობაში.

იყო დრო როდესაც რომ ქართველი მაჰმადიანი ქალები, მიუხედავად თავიანთი კარჩაკეტილობისა, ქართული ენა წმინდათ შეინახეს და დაიცეს. ამაზედ კი ისინი დიდი მადლობის ღირსინი არიან.

1921 წ. თებერვლის 25 მოხდა საქართველოს გასაბჭოება. ამ გარემოებამ თავისი შთაბეჭდილება დაატყო ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრებას. ახალმა, კომუნისტურმა წესწყობილებამ მძლავრათ შეანჯღღრია და დაამხო ქართველ მაჰმადიანთა ძველი, დამპალი, ცხოვრება, გამოფხიზლდა აჭარისტანის ხალხი.

კომუნისტური მთავრობის დაარსებით, ქართველ მაჰმადიანთა ყოფა-ცხოვრება სულ მთლად გადახალისდა და გაუმჯობესდა.

აჭარისტანის ნათელი, სასარგებლო და ხალხის მოკეთე მთავრობის დახმარებით, დღეს ქართველი მაჰმადიანების ცხოვრება დიდათ ბრწყინავს განათლების და განვითარების გზაზედ შემდგარი

-29-

ცხოვრებით. დღეს ქართველი მაჰმადიანები ჩაბმული არიან დიდ აღ- ი მშენებლობითი მუშაობაში და ისინი აღარ არიან ის, რაც იყვნენ წინეთ. ქართველ მაჰმადიანებში გაიღვიძა კომუნიზმის სწავლის სურვილმა, შეგნებამ.

მაშ გაუმარჯოს განახლებულ აჭარისტანს, მის დღევანდელ მთავრობას, ვუსურვებდე მას გამძრიელებას საქართველოს კომუნისტურ მთავრობასთან ერთად.

1926 წ. აჭარაში ძირიან-ფესვიანათ ამოვარდა ძველი ცხოვრების წესები და მის საძირკველზედ აღიმართა და დამყარდა ახალი, კომუნისტური წეს-წყობილება, კომუნისტური მთავრობა. მათში თურქოფილებასაც სახე დაუბნელდა, იგი გამოამკარავებულ და დაგმობილ იქმნა. დღეს აჭარისტანის მთავრობა სდგას გამოფხიზლების გზაზედ და იგინი თავიანთ მაშვრალ ქვეყანას დიდის ერთგულებით და თავდადებით ემსახურებიან. მაშ გაუმარჯოს აჭარისტანის მთავრობას რომელიც მძლავრათ და მხნეთ უწყობს ხელს ქართველ მაჰმადიანთა შვილების განათლების საქმეს, როგორც ვაჟების, ისე ქალების.

აჭარაში დღეს მრავლათ შენდება სკოლები, იმართება წარმოდგენები, კონცერტები, კინოები, იხსნება აფთიაქები, სამკითხველოები, თავშესაფარი სახლები, კოოპერატივები და სხვები.

ტყუილათ კი არ უთქვამს პოეტ ალ. ჭავჭავაძეს:

განახლდა და ეშვათ აჭარელთ სასოება,
რომე მუნით შევიდეს მათ შორის განათლება,

1927 წ. ე. ი. დღეს, ყველა აჭარელი ვალდებულია გამოიჩინოს აჭარისტანის მთავრობის წინაშე დიდი ერთგულება და მხნეთ ჩაებნენ მთავრობის უღელში, მათ უნდა გაუწიონ მთავრობას დიდი ერთგულება და ქომაგობა, რომ აჭარის ხალხის ერთგული და მოკეთე მთავრობა გაძლიერდეს, აღორძინდეს ის და წინ წავიდეს.
მაშ კიდევ გაუმარჯოს აჭარისტანის მთავრობას და მის ხალხს!

ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ ჩემი დაბეჭდილი წიგნები:

1. ისტორია ოსმალეთის ყოფილი საქართველოსი, დაიბეჭდა 1912 წელს (აღარ არის).
2. მუსულმანი ქართველები და მათი სოფლები საქართველოში, დაიბეჭდა 1913 წ. (აღარ არის).
3. ქართველების გამაჰმადიანება, დაიბეჭდა 1915 წ. (აღარაა).
4. ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება 1916 წ. (აღარ არის).
5. ქართველ მაჰმადიანთა გარდასახლება ოსმალეთში, ანუ „მუჰაჯარ“ ემიგრაცია, 1912 წ. აღარ არის.
6. მუსულმან ქართველთ საქართველო, მოკლე ისტორია 1909 წელი (აღარ არის).
7. ოსმალეთის საქართველოს ნაწილი ლაზისტანი.
8. ოსმალეთის საქართველოს ისტორიის კონსპექტი.

დაუბეჭდავი წერილები:

1. ქართველ მაჰმადიანთა ცრუმორწმუნოება და მათი ცხოვრების იარები.
2. სამუსულმანო საქართველო და საქართველოს ოსმალთაგან დაპყრობა 1580 წ.
3. ქართველ მაჰმადიანთ ისტორიის შესახებ სხვა და სხვა მასალები 1580 წლიდამ.
4. ქართველ მაჰმადიანთა დედაკაცები და მათი ამაგი ქართული ენის წინაშე.
5. ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება 40 წლის წინეთ და დღეს.
6. ქართველ მაჰმადიანთა ღარიბ-ღატაკნი ანუ ფუხარა.
7. სწავლის საქმე ქართველ მაჰმადიანებში და არაბული ანბანის სწავლის სიძნელე.
8. ქართველ მაჰმადიანთა კულტურული საზოგადოების დაარსების ისტორია.
9. სამცხე-საათაბაგო, ანუ ოსმალის საქართველოს მოკლე აღ-

წერა.

10. ოსმალს, საქართველო და ქართველი მაჰმადიანები.
11. ქართველების გათურქება ანუ ისლამთან დაკავშირება.
12. გურჯისტანის ქალი და მრავალცოლიანობა მათში.
13. ქართველ მაჰმადიანთა ძენი რა ენით უნდა განათლდენ.
14. ქართველ მაჰმადიანთ კულტურული ისტორიის პირობები.
15. სამცხე-საათაბაგოს შეერთება ოსმალსთა და მათი პირობები.
16. ქართ. მაჰმადიანებმა ზოგ ალაგას დაჟვარგეს ქართული ენა.
17. სამთსულმანო საქართველო 1801 წ. შემდეგ.
18. ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდება და მათი განათლების ავკარგიანობა.

-31-

19. ქართული ენის დაწერა და კითხვის მცოდნე ქართველი მაჰმადიანები 1640 წ.
20. ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო წოდება და მათი დაშხამული პირობები.
21. ქართველ მაჰმადიანთ რათა სძულთ ქართული ენა და საქართველოს ხსენება.
22. ოსმალთაგან სამცხესდაპყრობა და ქართველების გათურქება.
23. ქვედა აჭარის სოფლების აღწერა და აღნუსხვა.
24. ლიგანის ხევის სოფლები, ანუ ჭოროხის ხეობა.
25. იმერხების სოფლები ართვინის თემში.
26. მაჭახლის სოფლები ბათუმის ოლქში.
27. ზედა აჭარის სოფლები ანუ ზეგანი.
28. ქობულეთის სოფლები დაწერილია 1890 წ.
29. მურღულის ხევის სოფლები ართვინის ოლქში.
30. ქართველ მაჰმადიანთ უმეცარი მატყუარი ხოჯები და მოლები
31. ჩემი საუბარი ქართველ მაჰმადიანებთან მირატის ხეობაზედ.
32. ქართ. ენაზედ „ყურანის“ თარგმნის და დაბეჭდვის ისტორია
33. იონა მეუნარგეს მოგზაურობა აჭარაში და ისი ამბები.
34. ოსმალეთმა როგორ გადაავგარა და გაათურქა ქართველი ერი.
35. ოსმალთის საქართველოში ქალაქებში და დაბები.
36. ქართ. მაჰმადიანთ ამბები ქართველ კათოლიკობის შესახებ
37. აჭარაში დარჩენილი ძველებური ამბები.
38. ქართ. მაჰმადიანთ მოწაფეთა სკოლის ჟურნალი „აჭარა“ № 1
39. ქართველ მაჰმადიანთა შესახეა ქართული წიგნები.
40. ქართულ ენაზედ წერილები ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ 1804 წ. 15 ნომბრიდამ.
41. ქართული ენის და წერა-კითხვის მოყვარენი ქართველი მაჰმადიანები.
42. ქართველ მაჰმადიანთა მოტრფიალე ხოჯები და მოლები.

43. ბათუმის აღორძინების დასაწყისი და მისი წინასწარ მეტყველი პავლე მჭედლიშვილი.
44. აჭარისტანის მთავრობის მოლოცვა ქართველ კომუნისტ მაჰმადიანების მიმართ.
45. გათურქებულ ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ გულუა კაიკაციშვილი.
46. ართვინის და შავშეთის ქართველი მაჰმადიანები და გასომხებული ქართველები.
47. ტუპაშბეგ შარვაშიძე-ორცველი და მისი შრომა აჭარაში.
48. ქუთოთლის აბანო ბათუმში, ქართველი მაჰმადიანები და ლაზები.
49. გულაო ალა ჰასანიძე კაიკაციშვილი 1840 – 1923 წ.წ.
50. ქართ. მაჰმადიანებისა და ლაზების გადასახლება ოსმალეთში

-32-

51. ინდოეთის ქართველები, წერილი პირველი.
52. ლაზისტანი, ჭანეთი (ჭენეთი), სვანეთი (სვენეთი) და აფხაზეთი
53. ქართველი ტომის ცხოვრების დასაწყისი და მათი კულტურულათ აღორძინება აჭარაში.
54. ქართველები აფრიკაში 1713 – 1890 წ.
55. ოსმალის საქართველო უძველესის დროიდან და მისი ისტორია.
56. გეგმა ქართველ მაჰმადიანთა ისტორიისა.
57. ისტორია ოსმალეთის ყოფ. საქართველოს უძველეს დროიდან
58. ქართველების გათათრება ანუ ისლამთან აკავშირება.
59. ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრება და ძველფურ ამბების გადმოცემანი ზეპირად.
60. მოკლე ისტორია ოსმალეთის ყოფ. ქართ. მაჰმადიანებისა.
61. აჭარლების ღალატის ამბები და ისი მოგონების ჭორები.
62. ოსმალთაგან ბათუმის დატოვების ამბავი 1878 წ.
63. ჰასან ეფენდი ვერძაძე, მუფთი და მისი მოკვლა რუსის ხულიგანებისაგან.
64. ქართველ მაჰმადიანთა დეპუტაცია ინგლისის კორალევას წინაშე 1878 წ.
65. ქართველ მაჰმადიანთ ღალატი მუსულმან მამაკაკათა წინაშე
66. ბათუმის ისტორია და მისი უძველეს დროის ამბები.
67. ბათუმის პირველად პორტ-ფრანკოთ გამოცხადება და მისი ისტორიაი.
68. სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილის კავშირი ნაპალიონ იმპერატორთან
69. გულუა კაიკაციშვილის ნაამბობი ქართ. მაჰმად. შესახებ.
70. სერგეი მესხის მოგზაურობა ქართ. მაჰმადიანებში 1878 წ
71. ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძის მოგზაურობა ქართველ მაჰმადიანებში.

72. ქართული წიგნების გავრცელება ქართველ მაჰმადიანებში 1890 წლიდან.

73. გრიგორ გურიელის შრომა და ამაგი ქართ. მაჰმადიანებზედ

74. გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობა აჭარაში და მისი ნაწერები

75. მესხი ივნე გვარამამეს ნიწერები აჭარაზედ.

76. შავშეთში ქართულ ენის დაკარგვის ამბავი.

77. ვედენბაუმის აზრები ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ.

78. სოლომონ ასლანიშვილის შრომა ქართველ მაჰმადიანებზე.

79. რუსის მონარქისტების აზრი, რომ ქართველი მაჰმადიანები იყვნენ თურქები და არა ქართველები.

80. როგორ უკრძალავდა რუსის მონარქიული მთავრობა ქართ. მაჰმადიანებს ქართული წიგნების კითხვას და მათი ბავშვების დასჯა.